

Макроекономіка

Ігор МАНЦУРОВ

**СТАТИСТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ
ФАКТОРІВ ІНТЕНСИВНОГО ВІДТВОРЕННЯ
В ЕКОНОМІЦІ УКРАЇНИ**

Резюме

Розглянуто особливості економічного розвитку України протягом останніх п'яти років під впливом інтенсивних та екстенсивних факторів економічного зростання. Порівняно основні макроекономічні показники, що характеризують динаміку розвитку країн Європейської Унії, США, Росії та України; зроблено висновки щодо причин, які формують той чи інший тип економічного відтворення. Проаналізовано результати рейтингового оцінювання конкурентоспроможності 117 країн світу, яке наприкінці 2005 р. здійснив Світовий економічний форум, а також причини зміни рейтингової позиції України та деяких інших країн у 2005 р., порівняно з попередніми роками. Подано рекомендації щодо розробки та впровадження більш інтенсивної інноваційної моделі економічного зростання в Україні.

Ключові слова

Типи економічного відтворення, фактори економічного зростання, макроекономічна стабільність, конкурентоспроможність країни, узагальнювальна рейтингова оцінка конкурентоспроможності, Світовий економічний форум, інтенсивна модель економічного зростання.

© Ігор Манцуров, 2006.

Манцуров Ігор, канд. екон. наук, доцент, Київський національний економічний університет ім. Вадима Гетьмана, Україна.

Головною метою державної політики в галузі економіки є досягнення збалансованого процесу співіснування та взаємодії різних за своєю сутністю та різнопланових структур (виробничої, відтворювальної, галузевої, регіональної, інвестиційної, зовнішньоекономічної, інституціональної, за формами власності тощо), які у єдності мають забезпечити високі та сталі темпи економічного розвитку, створити рівноцінні умови для динамічного, збалансованого соціально-економічного розвитку різних галузей, регіонів, соціальних груп, сегментів ринку тощо. Ефективна економічна політика має забезпечити також і посилення ролі інтенсивних факторів економічного зростання.

Загальновідомо, що вихідною базою економічного зростання є ресурсний потенціал. Збільшення кінцевого продукту і доходу можна одержати шляхом або залучення більшого обсягу виробничих ресурсів, або продуктивнішого їх використання. Залежно від співвідношення дії цих факторів, розрізняють три типи економічного зростання: екстенсивний, інтенсивний та детенсивний.

Екстенсивний тип характеризується тим, що економіка розвивається внаслідок нарощування обсягів залучених у виробництво ресурсів та використання традиційних технологій; продуктивність праці та ефективність використання ресурсів залишаються незмінними.

Інтенсивний тип економічного зростання базується на впровадженні передових досягнень науки і техніки, застосуванні нових технологій, підвищенні рівня освіти і кваліфікації працівників, поліпшенні форм і методів організації виробництва та економії витрат. Приріст виробництва, таким чином, забезпечується за рахунок застосування більш досконалих факторів виробництва та підвищення їхньої продуктивності.

У процесі розширеного відтворення інтенсивні й екстенсивні фактори економічного зростання співіснують, поєднуються, отже можна говорити про переважно інтенсивний або екстенсивний типи зростання. Економіка колишнього СРСР, а відтак, і економіка України розвивалася переважно на екстенсивній основі. Так, енерговитрати на одиницю продукції в Україні вдвічі вищі, ніж у США, і втричі – ніж у Західній Європі, а нафтомісткість української продукції в 10-12 разів більша, ніж у розвинених країнах.

Оскільки більшість джерел екстенсивного зростання (земля, корисні копалини тощо) обмежені, а суспільству властиве прогресивне економічне зростання, необхідно переходити до переважно інтенсивного його типу, спираючись на ресурсозберігаючі технології. З точки зору задоволення потреб суспільства ресурсозбереження адекватне розширенню виробничих можливостей, а з точки зору екологічних наслідків ресурсозбереження ефективніше за додаткове залучення ресурсів.

Детенсивний розвиток відбувається при погіршенні технічного й технологічного рівнів виробництва; національна економіка деградує. Саме такий тип розвитку був характерний для економіки України кінця ХХ ст.

Але, починаючи з 2000 р., ситуація кардинально змінилася і, як результат, в останні п'ять років економіка України характеризується доволі високими темпами зростання, низьким дефіцитом бюджету, невеликою інфляцією та поліпшенням позицій платіжного балансу. Таке сполучення чинників можна визначити як сприятливе макроекономічне середовище.

Більш того, до 2005 р. економіка України була однією з найбільш динамічних серед усього швидкозростаючого регіону СНД. За останні чотири роки темпи зростання ВВП в країні становили в середньому більш ніж 7% на рік, реальний щорічний приріст інвестицій теж перевищував 7%. Інфляція вимірювалася однозначними числами, а обмінний курс гривні залишався стабільним; при цьому країна зберегла конкурентоспроможність експорту (табл. 1). У результаті позитивне сальдо платіжного балансу привело до накопичення валютних резервів, що, у свою чергу, сприяло монетизації економіки.

Таблиця 1.

Макроекономічні показники розвитку окремих країн у 2002–2004 рр.
(у % до попереднього року)

Рік	ВВП (у порівняль- них ці- нах)	Обсяг про- мислової продукції (у порівняльних цінах)	Ціни ви- робників промис- лової про- дукції	Спожив- чі ціни	Дефіцит (-), профіцит (+) державно- го бюдже- ту, % до ВВП	Курс наці- ональної валюти щодо до- лару США (кінець пе- ріоду)
США						
2002	101,9	99,9	97,7	101,6	-3,8	-
2003	103,0	100,0	105,3	102,3	-4,6	-
2004	104,4	104,4	108,6	102,7	-5,1	-
Країни ЄС						
2002	100,9	100,2	99,6	102,3	-2,4	0,9536
2003	100,5	100,3	101,4	102,1	-2,7	0,7918
2004	101,8	101,9	102,3	102,1	-2,9	0,7342
Росія						
2002	104,7	103,8	117,1	115,1	1,4	31,7844
2003	107,3	107,1	113,1	112,0	1,7	29,4545
2004	107,1	106,1	123,8	110,9	3,2	27,7487
Україна						
2002	105,2	107,0	105,7	99,4	0,7	5,3324
2003	109,6	115,8	111,1	108,2	-0,2	5,3315
2004	112,1	112,5	124,1	112,3	-3,4	5,3054

Джерело: Держкомстат України, Національний Банк України [2, с. 38; 3, с. 41].

Всі ці позитивні тенденції дали змогу відчутно збільшити доходи населення, попри дуже низьку точку відліку. З початку 2000 р. номінальна заробітна плата збільшилася майже вдвічі – як у гривневому, так і в доларовому еквіваленті. Рівень реальної заробітної плати стабілізувався протягом 2000 р., збільшувався майже на 20% за рік у період 2001–2002 рр. і продовжував суттєво зростати протягом 2003–2005 років. Зростання супроводжував значний прогрес у скороченні та погашенні простроченої заборгованості з виплати зарплат і пенсій.

Рівень безробіття, як офіційний, так і розрахований відповідно до методології Міжнародної Організації Праці, також знизився (рис. 1).

Прогрес був скромним порівняно з тим, яким він міг би бути, оскільки середні показники обсягів промислового виробництва і рівня життя в інших країнах із перехідною економікою залишаються дедалі вищими, і на їхньому тлі показники України не вражають. Наприклад, доход на душу населення в багатьох країнах Центральної та Східної Європи (ЦСЄ) усе ще перевершує показник по Україні у 3–7 разів. Таке відставання, а також нерівномірний розподіл економічного зростання викликає сумніви в проваджуваній політиці, тим самим підштовхуючи до пошуку шляхів більш радикального поліпшення ситуації.

Рисунок 1.

Динаміка окремих показників ринку праці України

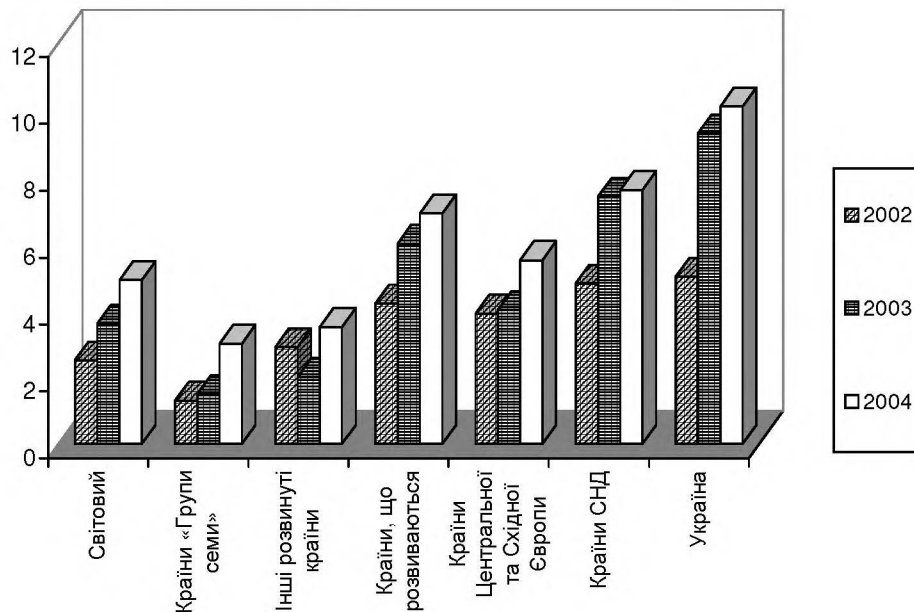
Джерело: Держкомстат України, Національний Банк України [2, с. 38; 3, с. 41].

За минулі кілька років Україна за деякими параметрами суттєво наблизилася до вищезгаданих країн. З 1999 р. її реальний ВВП зріс на 32%, тоді як ВВП Угорщини чи Румунії збільшився трохи більше, ніж на 15%, а для Польщі чи Чеської Республіки – на 10–12% (рис. 2). Крім того, не варто забувати про значну різницю в рівнях доходів України й інших країн Центральної та Східної Європи, що спостерігалася на ранніх етапах перехідного періоду.

Не варто забувати про обсяги тіньової економіки, котрі, за оцінками, в Україні вищі, аніж у країнах ЦСЄ. Це побічно підтверджується відносно високими показниками відношення обсягу експорту до ВВП й обсягу оподаткування до ВВП: їхнє тривале збільшення свідчить про те, що оцінка зростання ВВП, яку спостерігаємо останнім часом, навряд чи могла бути занижена. Крім того, мало місце прискорення темпів зростання кількості малих і середніх підприємств, які, за даними ЄБРР, представлені в Україні у значно більшій кількості, ніж в інших країнах СНД.

Рисунок 2.

Темпи приросту ВВП в Україні та окремих країнах
(у % до попереднього року)

Джерело: Держкомстат України, Національний Банк України [2, с. 38;3, с. 35].

На нашу думку, економічний підйом спирається на дві основні групи чинників. По-перше, економічна політика після 1999 р. значно поліпшилася, що й підготувало ґрунт для зростання продуктивності (хоча і спізнілого) у відповідь на ринкові стимули. Зокрема, досягнення та підтримка макроекономічної і регуляторної стабільності забезпечила більш прогнозоване середовище для виробничої діяльності. В усіх секторах економіки з'явилися передумови для вдосконалення виробництва і підвищення ефективності роботи підприємств у рамках системи ринкових стимулів і механізмів.

По-друге, чинники виробництва – праця та капітал – були і, принаймні це вірно щодо праці, залишаються дуже «дешевими», а отже, конкурентоспроможними. Про це свідчить низький рівень заробітної плати, а на початку економічного підйому п'ять років тому – і наявність значних надлишкових виробничих потужностей, хоча ці «переваги» можна пов'язувати зі спадщиною глибокого падіння обсягів виробництва і «дезорганізації виробництва» попереднього десятиріччя. Настільки низькі витрати, за інших рівних умов, стимулювали підприємців та інвесторів використовувати виробничий потенціал України й таким чином сприяли зростанню ВВП та експорту.

Протягом останніх п'яти років зростання продуктивності в Україні, попри його нерівномірність, було достатньо високим для того, щоб виправдати підвищення вартості праці й капіталу. З огляду на це, зростання виробництва і доходів не призвело до формування значного тиску на ціни чи зовнішньоторговельний баланс, а збільшення податкових надходжень давало змогу не допускати надмірного бюджетного дефіциту.

Однак досвід країн, які розвиваються, і країн із перехідною економікою свідчить, що зростання може несподівано припинитися через макроекономічні проблеми – скажімо, підвищення інфляції чи втрату валютних резервів унаслідок «перегріву» економіки, впливу зовнішніх шоків. Через якийсь час уповільнення зростання продуктивності в Україні, порівняно зі збільшенням заробітної плати і доходів, може завадити випереджальному зростанню економіки, причому зниження конкурентоспроможності може негативно позначитися одночасно на темпах економічного зростання, інфляції та платіжного балансу (що ми і відчули у 2005 р.). За таких умов країна, в кращому випадку, втратить сприятливе макроекономічне середовище, а в гіршому – розвиток може піти екстенсивним шляхом, за якого одна проблема загострює іншу. Здається, що уряд, ретельно проаналізувавши ситуацію, має зробити все, щоб подальше економічне зростання тривало, причому виключно за рахунок інтенсивних факторів розвитку.

Для більш збалансованої національної стратегії необхідно ретельніше аналізувати позитивний досвід розвинутих країн, а також тих, що досягли значного успіху в розбудові національної економіки та високого рівня конкурентоспроможності. Зважаючи на це, треба звернути увагу на результати рейтингових оцінок, які кожного року проводять відомі міжнародні організації. Так, наприклад, декілька місяців тому Світовий економічний форум та Організація Об'єднаних Націй майже одночасно оприлюднили два

різних звіти, що стосуються аналізу світової економіки та конкурентоспроможності країн.

За даними Світового економічного форуму, Україна опинилася в 2005 р. на низькому 84 місці у світовому рейтингу 117 країн. Зафіксовано значне відставання від Китаю та Індії (49 і 50 місця, відповідно), Польщі (51 місце), Мексики (55), Бразилії (65), Туреччини (66) і Аргентини (72).

Країна посідає 50 місце за макроекономічною стабільністю. Причина такого посереднього результату – наявність окремих елементів, які послаблюють макроекономічну стабільність країни. Наприклад, в Україні зберігаються темпи інфляції, хоча й не вельми високі за її власними історичними стандартами, проте відносно високі за міжнародними стандартами. Це й відсуває країну з цим параметром на 70 місце, поряд із такими державами, як Гватемала й Уганда.

Бізнес в Україні стикається з дуже високими відсотковими ставками, що збільшують вартість капіталу та стають гальмом розвитку нового бізнесу. Високі ставки поєднуються з браком кредитних ресурсів на розвиток приватного сектора та дефіцитом довіри до банківської системи. При цьому складається враження, нібито уряд витрачає ці ресурси неефективно. Рейтинг за цим показником – 94 місце в загальному заліку 117 країн, що демонструє в найзагальнішому вигляді недостатню ефективність розподілу ресурсів в українській економіці.

При цьому інноваційний потенціал України – порівняно сильний її бік, за цим індикатором країна посідає 39 місце в рейтингу інновацій. Це хороший показник (порівняно з місцем країни в інших сферах рейтингу). Його, зокрема, визначають як високий «прохідний» відсоток абітурієнтів, які бажають здобути вищу освіту (понад 43%), а також витрати компаній на проведення НДДКР. Останні порівняно високі, якщо взяти до уваги етап розвитку країни й загальний рейтинг конкурентоспроможності. Із цього випливає, що за сприятливішого економічного середовища компанії України загалом готові до подальшого розвитку бізнесу.

Природно, немає необхідності винаходити нові технології, аби отримувати прибуток, оскільки їх можна придбати в інших країнах. Хоча Україна й демонструє певний рівень інноваційного потенціалу, вона не має вигоди з придбання технологій за кордоном. Країна перебуває в кінці списку за здатністю адаптувати нові технології через залучення прямих іноземних інвестицій (97 місце в рейтингу). Ліцензійні угоди також не є істотним джерелом адаптації іноземних технологій. «Агресивніше» придбання й використання іноземних технологій справді може допомогти Україні підвищити потенціал конкурентоспроможності.

Україна ще не повною мірою використовує нові інноваційні чинники зростання й посідає 76 місце в рейтингу з інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ). Представники бізнесу не вважають уряд достатньо «агресивним» у просуванні цих технологій, і показники їхнього «проникнення» за-

лишаються дуже низькими. Це особливо стосується мобільних телефонів, персональних комп'ютерів і використання Інтернету. Ці інструменти забезпечують істотний потенціал для зростання продуктивності в економіці, і наше дослідження припускає, що їхнє використання необхідно розглядати як пріоритетне.

Підсумовуючи все вищевикладене, можна зробити висновок, що деяке поліпшення міжнародної рейтингової позиції України пояснюється *не поліпшенням макроекономічної ситуації в країні, покращенням умов ведення бізнесу та більш суттєвим впливом інноваційної складової економічного зростання, а відносним погіршенням ситуації у країнах, які конкурують з Україною в тій групі за рівнем конкурентоспроможності, де вона в цей час перебуває*. Крім того, вже зараз існують симптоми як кількісного, так і якісного характеру, котрі об'єктивно вказують на зниження потенціалу зростання української економіки вже в доступному для огляду майбутньому. Серед цих симптомів найбільш важливими, на наш погляд, є наступні.

По-перше, як ми вважаємо, у процесі зростання роль деяких чинників, які на початковому етапі забезпечили підвищення продуктивності й ефективності, знижується. Більшість цих чинників можна розцінювати як екстенсивні фактори економічного зростання. Це стосується одномоментного ефекту від поновлення використовуваних старих виробничих потужностей, ліквідації бартерних та інших негрошових розрахунків, а також від досягнення певної макроекономічної стабільності.

По-друге, загальний обсяг, а особливо структура капіталовкладень, потребують удосконалення. В останні роки приплив інвестицій суттєво позбавився, а їхній сумарний рівень – близько 20% ВВП за 2003 і 2004 рр. – вже не здається низьким, порівняно з іншими країнами. Ці інвестиції, поза сумнівом, мали збільшити обсяг і поліпшити якість основних фондів (капіталу) в економіці, тим самим підвищуючи потенціал її зростання.

Однак вага такого важливого компоненту, як прямі іноземні інвестиції, все ще залишається на низькому рівні. Прямі іноземні інвестиції відіграють важливу роль у зв'язку з технологічними й управлінськими ноу-хау, які вони генерують. Більш того, відчувається необхідність інвестицій в інфраструктуру. За відсутності інвестицій виникатимуть «вузькі місця» у виробничому процесі, створюючи перешкоди подальшому економічному зростанню.

Таким чином, можна дійти висновку, що інтенсивні фактори економічного зростання, вплив яких відчувається через підвищення ефективності суспільного виробництва, були задіяні значно меншою мірою, ніж того вимагає конкурентне середовище.

З цього зовсім не обов'язково випливає висновок про те, що уповільнення зростання української економіки та її продуктивності відбудеться відразу. Економічне зростання в Україні якийсь час може тривати за рахунок «запасу міцності», забезпеченого конкурентоспроможністю рівня витрат виробництва, а також за рахунок впровадження нових виробничих процесів на

мікроекономічному рівні. Так, низькі витрати виробництва можуть дати змогу економіці України зростати високими темпами через імовірне збільшення витрат в основних східноєвропейських конкурентів, пов'язаних із їхнім вступом до ЄС. Можна, звісно, помилятися щодо точних термінів перелому в динаміці, однак збереження високих темпів зростання продуктивності в довгостроковій перспективі не можна сприймати як щось само собою зрозуміле. Рано чи пізно українській економіці доведеться зіткнутися або з циклічним, або зі структурним уповільненням економічного зростання, яке спостерігають в усіх країнах із ринковою економікою.

Незалежно від причини уповільнення, необхідно розробити відповідну макроекономічну та структурну політику з метою пом'якшення чи запобігання спаду. По-перше, уряд і Національний банк України мають проводити розумну податково-бюджетну та грошово-кредитну політику, щоби зберегти досягнуту макроекономічну стабільність. Точне визначення «стабільності» може варіювати, однак допущення серйозного дефіциту бюджету чи високої інфляції, поза сумнівом, підірвуть основи економічного зростання. Один з останніх і дуже несподіваних прикладів цього – ситуація в країнах ЦСЄ (зокрема, Угорщина та Польща), де пом'якшення податково-бюджетної політики в останні роки створило значно більше економічних проблем, аніж їх вирішило.

У короткостроковій і середньостроковій перспективі українській владі доведеться визначитися в двох ключових питаннях макроекономічної політики. По-перше, це стосується переходу до гнучкішого режиму обмінного курсу – щоб уникнути відомих ризиків, пов'язаних з утриманням протягом занадто тривалого часу фактично фіксованого курсу.

По-друге, дуже швидке зростання обсягів банківських кредитів (рис. 3) в останні роки, хоч і відбивало частково процеси здорової ремонетизації, може викликати накопичення неповернутих кредитів у випадку суттєвого уповільнення зростання економіки чи негативних шоків.

Для усунення цієї небезпеки необхідно провести зміни структурного характеру, такі як:

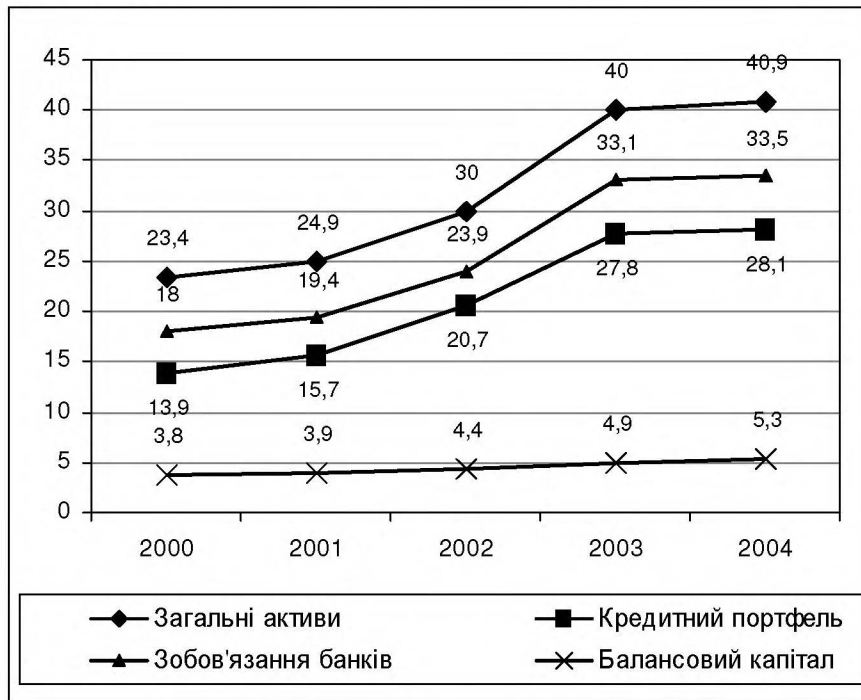
- подальше посилення нормативів банківського регулювання та нагляду;
- підвищення капіталізації комерційних банків;
- удосконалення систем адекватної оцінки якості кредитного портфеля комерційних банків та їхнього внутрішнього контролю.

Підвищення темпів інфляції протягом 2005 р. теж заслуговує на пильну увагу, оскільки подібні процеси можуть підірвати конкурентоспроможність, а отже, внутрішню та зовнішню фінансову стабільність. До речі, протягом кількох останніх років інфляція вимірювалася малими однозначними числами в більшості країн, що розвиваються, і країн із перехідною економікою, у тому числі в Китаї та Південній Кореї. Ці дві країни деякі українські

автори наводили як приклад «успішного інфляційного стимулювання економічного зростання», проте дані цих країн щодо темпів економічного зростання й інфляції за більш ніж десятирічний період свідчать також і про те, що високі темпи економічного зростання цілком можуть співіснувати і з дуже низькою інфляцією. Очевидно, справжня причина високих темпів економічного зростання полягає в іншому і є значно складнішою.

Рисунок 3.

Співвідношення основних показників діяльності банків України до ВВП, %

Джерело: Національний Банк України [3, с. 75].

Цій висновок знаходить своє підтвердження в останніх емпіричних дослідженнях, присвячених аналізу основних причин економічного зростання в усіх країнах світу. Їхні автори сходяться в тому, що, за інших рівних умов, існує позитивний взаємозв'язок між економічним зростанням і якістю системи освіти, ефективним дотриманням верховенства закону, розвитком

фінансової системи та ринкових інституцій, що забезпечують прозорість, і деякими якісними показниками інвестицій, такими як внутрішні приватні й прямі зовнішні інвестиції. Водночас існує негативний взаємозв'язок між економічним зростанням і змінними, які є відбитком «перекосів» в урядовій політиці (занадто висока частка державного сектора в економіці, торгіві й валютні обмеження, політична нестабільність тощо).

Потрібно визнати, що через методологічні проблеми цей аналіз не є вичерпним, а чимала частина економічного зростання більшості країн ще потребує пояснення. У будь-якому разі, ці дослідження показали, що необхідний ретельний аналіз умов економічного розвитку кожної конкретної країни.

Для країн із перехідною економікою як і для країн, що розвиваються, економічне зростання є одним з пріоритетів макроекономічної політики, досягнення якої забезпечує випереджальне збільшення обсягів виробництва порівняно зі зростанням населення задля підвищення життєвого рівня. Політика стабільного зростання, структурної «раціоналізації» та інтенсифікації виробництва стає важливою складовою державного регулювання економіки.

Підсумовуючи все вищезгадане, треба відзначити, що Україна вже зараз укотре стоїть перед проблемою вибору подальшого шляху розвитку. Вибирати прийдеться між інтенсивною та екстенсивною моделями економічного зростання. Попри наявність симптомів, що акценти почали зміщуватися на користь екстенсивного шляху, ми залишаємося оптимістично налаштованими стосовно можливості країни здійснити необхідні реформи й закріпитися на стабільнішій, а саме інноваційній, траєкторії зростання, оскільки нинішній уряд задекларував зобов'язання розпочати вирішення складних питань.

Література

1. Глобалізація і безпека розвитку / О. Г. Білорус, Д. Г. Лук'яненко та ін. – К.: КНЕУ, 2001.
2. Річний звіт Національного банку України за 2004 рік, <http://www.bank.gov.ua>.
3. Статистичний щорічник України за 2004 рік. / За редакцією О. Г. Осауленка. – Державний комітет статистики України, 2005.
4. Тодаро П. М. Экономическое развитие: Учебн. / Пер. с англ. – М., 1997.
5. Шумпетер Й. Теория экономического развития / Пер. с нем. – М., 1982.
6. The Global Competitiveness Report 2004–2005, <http://www.weforum.org>.